

A könyv útja „a néphez”

Hatalmi attitűdök és olvasási szokások a 20. századi Magyarországon

„A nép” helyzetét a 20. század első felében sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt az esszencialista fogalomkonstrukció nyomán parasztként számon tartott csoportok egyre öntudatosabban vallották egyenjogúságukat a magaskultúrát meghatározó rétegekkel, másrészt – ezzel egy időben – a tradicionális parasztság erodálódása, bomlása is felgyorsult. Ez a két, paradox módon egymást erősítő folyamat a népi írók fellépésében kulminált, akik nem is tudtak egységes álláspontra jutni a modernitás versus paraszti hagyományok kérdésében. Ráadásul a politikai, sőt, a gazdasági hatalom is markánsan hallatta szavát a „paraszti jövőt” illetően, még szövevényesebbé téve a fenti képletet.

Elméleti megfontolások

Hogy mennyire volt a magaskultúra mindig is kevesek ügye, avagy kiváltsága, és hogy mit is jelent a mindenkori »kevesek« szó, olyan kérdés, melyet minden korszak kultúratudósának érdemes újra föltenni, saját jelen idejének távlatából igyekezvén megválaszolni. A kérdés egyszerre érinti a kultúra vertikális átjárhatóságát, a társadalmi javak egy részének elosztását, a különböző művészeti produktumok hasznát és hasznosságát (»Miért e lom?«), hatáspotenciálját, életintegrációs szerepét, a mecénatúrát, az irodalmár szakma felelősségét, lehetőségeit és – talán a legkisebb hatókörű, ám egyéni szempontból nem jelentéktelen tényezőként – mindennapi érzésvilágát.” (*Lapis*, 2009, 76. o.) – töpreng a kultúrjavak eloszlásán az irodalomtudós. Érdekes módon a történészeket mintha kevésbé foglalkoztatná a kérdés, noha a 20. századi társadalmi modernizáció egyik kulcsproblémájáról van szó, melynek fő tétje – egy elcsépelet fordulattal élve – „a nép beemelése a nemzetbe.” Itt máris ki kell térjünk a „nép” fogalmára, hiszen ebben a kérdésben koránt sincsen egységes álláspont a kutatók körében. Gyáni Gábor például a Paládi-Kovács Attila által főszerkesztett *Magyar Néprajz* köteteinek apropóján adott hangot aggályainak a néprajztudomány népfogalmát illetően. Anélkül, hogy elmerülnénk a részletekben (a népbe beletartozik-e a kisenemesség, a kispolgárság, az ipari munkásság stb.), leszögezendő, hogy „érdemleges néprajzi érdeklődés kezdettől [...] mindig kizárólag csupán a parasztok iránt nyilvánult meg.” (*Gyáni*, 2013, 14–15. o.) Számunkra is ez lesz az irányadó, amikor „a nép” kapcsán a magyar parasztság kultúra-fogyasztását vizsgáljuk.

Minék a kultúrafogyasztását? Be kell lássuk, a „parasztság” kifejezés is pontosításra szorul. Sárkány Mihály történeti-antropológiai olvasatában a parasztok önálló földművesek, akik valamilyen formában tulajdonosként családjukkal háztartási és gazdálkodási egységben élnek és dolgoznak az adott közösség szokásai, elvárása és értékrendje szerint. A szociológus Kovách Imre szerint a „történeti parasztságot” magántulajdonnal, a

mezőgazdasági termelés túlsúlyával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével és a gyenge társadalmi mobilitással lehet jellemezni. Ekképpen a parasztság rostjában kihullnak az agrárproletariátus népes csoportjai (napszámosok, cselédek, részes aratók, summások stb.), történetiségében vizsgálva a kérdést pedig a hatvanas évekkel, a téveszesítéssel megszűntnek tekinthető ez a réteg. Juhász Pál róluk már mint „utóparasztságról” beszél, amit Harcsa István megerősít: „a régi paraszti rétegek nyomában teljesen új társadalmi csoportok jönnek létre, amelyek már egyáltalán nem hasonlítanak elődeikre.” (Valuch, 2003; Kovách, 2003)

Bárhogyan is áll a dolog, „a nép” helyzetét a 20. század első felében sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt az esszencialista fogalomkonstrukció nyomán parasztként számon tartott csoportok egyre öntudatosabban vallották egyenjogúságukat a magaskultúrát meghatározó rétegekkel, másrészt – ezzel egy időben – a tradicionális parasztság erodálódása, bomlása is felgyorsult. Ez a két, paradox módon egymást erősítő folyamat a népi írók fellépésében kulminált, akik nem is tudtak egységes álláspontra jutni a modernitás versus paraszti hagyományok kérdésében. Ráadásul a politikai, sőt, a gazdasági hatalom is markánsan hallatta szavát a „paraszti jövőt” illetően, még szövevényesebbé téve a fenti képletet (részletesen lásd: Bartha, 2013).

Az újabb kutatásokból (Papp, 2012) tudjuk, a népiség csúcspontja nem a szociográfiák és az íróperek idejére szorítkozik, hanem kormányokat, rendszereket átívelően egy jóval szélesebb időintervallumot (egy bő évtizedet) ölel át és egészen a kommunista hatalom megszilárdulásáig tart. Ebből adódóan, mint oly sok más társadalomtörténeti jelenséget, a paraszti modernizáció körüli vitát is a mindenkori hatalom, illetve egyes értelmiségi szekértáborok igyekeztek kanalizálni. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) igen keveset tudunk a dualizmuskori szabadművelődés, a Horthy-kori iskolán kívüli népművelés vagy a „fényes szellők” népiskoláinak hatásmechanizmusáról. Vagyis arról, hogy milyen hatást gyakoroltak ezek az intézmények a megcélzott rétegekre; mennyiben tekinthetőek valós igényekre megfogalmazott reakcióknak és mennyiben a hatalom társadalompolitikai akcióira kötött díszes maszinak (üdítő kivételek például: Majtényi, 2005; Papp, 2008). Itt most nem törekedhetek e komplex, alapkutatásokat igénylő témakör teljes kibontására, csupán a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) vándorkönyvtár-akcióján keresztül szeretném illusztrálni a magyarországi falusi/tanyasi közösségek olvasási szokásait és lehetőségeit a 20. század első felében. Értelmezésembe bevonok néhány „klasszikus” szociográfiát, ám a megszokottól némiképp eltérő módon (a kulturális antropológia, a xenológia, és a politikai filozófia eredményeire is reflektálva).

„Népkultúra” a két világháború között

Kiindulópontunk a Horthy-korszak kultúrpolitikája, melynek embereszménye az egészséges, erős, nemzeti kötődésű állampolgár volt – falun és városban egyaránt. Természetesen ezt a sablonos képet egyedi elképzelések tették színessé. Klebelsberg Kunó szerint a népiskolai program azért volt fontos, mert „a politikai demokráciát meg kell előznie a kulturális demokráciának, vagyis mindenkinek tanulnia kell”. A sokat emlegetett „kultúr-fölény” nem válhatott volna politikai szlogenné a vidéki iskolák áldatlan állapotának felszámolása vagy legalábbis a gondok mérséklése nélkül. S bár az iskolaprogram „elsősorban az Alföld elmaradott, ritkán lakott tanyavilágának népiskolával való ellátását tűzte ki célul” (Kührner, 2010, 18–22. o.), Zemplénben is épültek „Klebelsberg-iskolák”, melyek sikerrel szolgálták az analfabetizmus visszaszorítását (Orbán, 1970, 136. o.). A korszak következő nagyhatású kultúrpolitikusa, Hóman Bálint 1932-ben került a tárca élére és tíz éven át töltötte be tisztségét. Míg a húszas évek, Klebelsberg (és például Kornis Gyula) ténykedése elsősorban arra irányult, hogy mindenki minél inkább megtalálja számításait

a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójának megfelelően, Hóman a szegény, de tehetős gyermekkel értelmiségévé válását – tehát társadalmi felemelkedését – részéssítette előnyben, erősen hangsúlyozva a közvetített műveltséganyag nemzeti jellegét (Ujváry, 2009). A szegény sorsú tömegek sorsán ösztöndíjalapok, majd a korszak vége felé népi kollégiumok igyekeztek segíteni – a lehetőségekből adódóan szerény eredménnyel.¹

A népi iskoláztatás esélyeit köztudott módon rontotta, hogy a parasztszülők vonakodva engedték gyermeküket (tovább)tanulni, hiszen az munkaerő-kiesést jelentett a család számára. Másrészt a parasztleletformának értelemszerű velejárója volt a természet-közeliség és a tapasztalati tudás preferálása a klasszikus iskolai ismeretszerzés helyett. A várossal szemben „a falusi nevelőkörnyezet áttekinthető: egy egész világ, amelyben a gyermek tud tájékozódni s nemcsak szavakat, hanem összefüggéseket és jelentéseket tanul meg”, ami a magaskultúrával való találkozáskor már nem mindig adatik meg (Erdei, 1974, 184–185. o.). Erdei Ferenc gondolatmenetén továbbhaladva: „A mezőgazda kétféle úton szerzi meg a szaktudását. Egyfelől a szülők gazdaságában megtanulja a termelés hagyományos paraszti módszereit, másfelől úgy–ahogy tanul valamit más gazdaságokban, újságból, nagyritkán könyvből és tanfolyamokon.” (Erdei, 1974, 174. o.) A paraszti praktikizmust igazolják Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai is („nem az a fontos, ami a házban van, hanem ami a házon kívül”), noha ugyanők figyelmeztetnek a művelődés regionális és szociális alapú különbségeire.²

A két világháború közötti korszakot illetően népkönyvtárakról körülbelül a falvaknak egyharmadából (Balogh, 1973, 96. o.), más számítások szerint 40 százalékából (Gunst, 1987, 130. o.) van tudomásunk – azt azonban nem tudjuk, hogy ezek mennyire működtek valójában. Tartalmukat illetően sejtethető, hogy „a parasztság ízlése a szépirodalom terén eléggé konzervatív volt, Jókai, Gárdonyi, Vas Gereben, Beniczky Bajza Lenke voltak a legkeresettebbek, mellettük Mikszáth, Tömörkény, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, a külföldiek közül Dumas és Courths-Mahler, s az újabb generációból Zilahy” volt népszerű. 1927-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 650 000 pengős alappal 1500 új népkönyvtárat hozott létre, amit 1935-ben vándorkönyvtári hálózattá alakított át (Gunst, 1987, 134. o.)³, a Földművelésügyi Minisztérium pedig – szintén 1935-től – több tízezres példányszámban jelentette meg a rádió vasárnapi mezőgazdasági előadásait. A háború idején a VKM újra kísérletet tett, hogy megismertesse „a népet” nemzeti klasszikusainkkal és nagy példányszámban, nyomott áron jelentetett meg néhány válogatott életművet (Balogh, 1973, 96–99. o.), mintegy megelőlegezve a szocializmusbeli Olcsó Könyvtár sorozatát. Tette mindezt szerény sikerrel, hiszen a parasztság műveltséganyaga nem vált, nem válhatott egyik pillanatról a másikra könyvalapúvá, ráadásul az államilag dotált Hangya Szövetkezet detektívregényein keresztül a már-már kiszorolni látszó filléres ponyvát is sikerült visszacsempészni a falvak világába (Gunst, 1987, 133. o.). Hasonlóan járt a népi orgánumnaként működő *Szabad Szó* kezdeményezése, mely szövetkezeti jelleggel igyekezett minőségi irodalmat terjeszteni a falvak számára a világháború éveiben. A munkacsoport 1941-ben (más szervezetekkel karöltve) 100 vándorkönyvtárat hozott létre és köröztetett 1943-ig, összességében csekély eredménnyel (Varga, 1968).⁴ A szakirodalom ugyanakkor – a szociográfusokhoz hasonlóan – „a népet” sem menti fel, hangsúlyozván, hogy még a tehetősebbek sem igen olvastak (és főképp nem vásároltak) könyvet, inkább a járatott lapokat tanulmányozták a gazdakörökben (Gunst, 1987, 135. o.).

Míg a könyv áttörése tehát váratott magára, a dualizmus korában már polgári magartásmintákat (szorgalom, munka, takarékoság) is közvetítő, mindazonáltal alapvetően ponyvaterméknek tekinthető kalendárium pedig az első világháború után elveszíti „központi szerepét a parasztság kommunikációs háztartásában”. A Horthy-korszakban megszaporodnak az információszerzés lehetőségei, ezzel egy időben a megmaradt piacon a kultusztárca népművelési osztálya által jóváhagyott, kifejezetten az okszerű gazdálko-

dást népszerűsítő, gazdagon illusztrált naptárak kerülnek előtérbe⁵, amellet, hogy a tradicionális normaformáló írások – mindenekelött a Biblia, illetve kisebb erkölcsnemesítő brosúrák (például az átányi „*Arany ábécé*”) – a háztartások szériatartozékai maradnak. Természetesen a befogadói tudat mindig más, mint a szándék, ahogyan a szociográfus is másképp látta, mint a történész. Nagy Lajos (1999, 87–88. o.) például ekképpen illusztrálja a *Képes Naptár* „élménytávoltságát”: „Fekete és piros betűk és érthetetlen kerek, szögletes és ábrás jelek váltakoznak a naptár oldalain, különös rövidítések, csonka szavak, szentek és kevésbé szentek nevei, Kalib, Polyuekt, Mich. Föp. Alan. Ján., Az sz. Ján., Gurian vt. és így tovább, mintha valamely rettentő és fölérhetetlen tudomány fenyegetésével akarnák Szalai és Mosel urak a tehetetlenség és szegény érzéseit rábilincselni az egyszerű elmékre.”

A sárospataki faluszeminárium

A fenti értelemben vett „élménytávoltság” mérséklése a falusi intelligencia (pap, tanító, jegyző) feladata lett volna elsősorban. Helyzetük nem volt irigylésre méltó: 1931-ben Weis István (1931, 59. o.) számítása szerint a községi jegyzőkkel 99 „különböző felsőbb

Ez a közösség – a pataki faluszeminárium – tekinthető az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindemellett a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportjának, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját, elsősorban a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroghözben. A fő cél a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába.

hatóság” rendelkezett, amellet, hogy a falu népessége saját érdekvédelmét várta (volna) el tőlük. A tanítók sanyarú helyzetét futólag már említettük⁶, de sok múlt a pap/lelkész hozzáállásán is (lásd: *Bene*, 1925, 117–122. o.). Egy felvidéki lelkész második világháború alatti visszaemlékezésén keresztül: „a lelkész a falu mindenese. [...] Alkalmadtán orvos, jogi tanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője” egyben. Emellett ő maga „akkori szemmel nézve merész” népművelő előadásokat tartott, könyvtárt létesített és kirándulásokat is szervezett. Az agilis lelkész kultúrházat is szeretett volna építeni, ahol népnevelő szindarabokat adtak volna elő.⁷

Fent említett „népművelő”, Kalydy Miklós a sárospataki Teológián végzett, ahol társadalmi érdeklődését az Újszászy Kálmán által irányított faluszemináriumon palérozhatta. Itt, a sárospataki református főiskola teológushallgatóinak kérésére indult meg (a trianoni határokon belül Szeged után elsőként) az alulról szerveződő, ám szervezett kereteken belül folytatott falukutató 1931-ben, tehát öt évvel a nagy szociográfiai megjelenése előtt, a világgazdasági válság közepén, a sárospataki kollégium 400 éves jubileumának évében. Ez a közösség – a pataki faluszeminárium – tekinthető az

ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindemellett a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportjának, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta

munkáját, elsősorban a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodrogközben. A fő cél a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak.⁸

A tulajdonképpen a pataki cserkészetből kinövő szeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti, néhánynapos vidéki „kiszállás” volt, ahol evangelizációs munka mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtöttek a résztvevők adatokat, amit az anyag feldolgozása követett – immáron Patakon. A szeminaristáknak szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtésekre, kiállítások rendezésére, a végzett tagok munkába való bevonására is kiterjedt a figyelmük, amellet, hogy a falvak számára a téli hónapokra vándorkönyvtárakat létesítettek és egyéb szociális falumunkákat végeztek. Elméleti képzésükön, az úgynevezett „szerda esteken” lényegében végigtárgyalták a kor faluirodalmát, pártállástól függetlenül, a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterrel bezárólag. Továbbá a faluszeminárium 1935-ben megrendezte az ország első – nemzetközi visszhangot keltő – munkatáborát is.

Bár a munkaközösséget a hallgatók érdeklődése hozta létre, kivételes szervezőképességű, a kérdés iránt nyitott, karizmatikus tanáregyeniségek nélkül nyilvánvalóan nem lehetett volna hosszútávon sikeres a kísérlet. Sárospatakon két ilyen tanár is ténykedett; a teológia tanára, a szociálisan igen bátor (ugyanakkor Teleki Pál köréhez tartozván a harmincas évek második felében kormányparti képviselővé váló) Szabó Zoltán és a pedagógiát és filozófiát (többek között) egyaránt oktató Újszászy Kálmán. Szabó professzornak mindenekelőtt termékenyítő szellemét kell kiemelni, mivel ő alakította ki a pataki kollégium Trianon utáni fő profilját, az „arccal a falu felé” hitvallását. Eszerint a városhiányos „csonka régióban” a törpe- és kislelkekra kell a főiskolának elsősorban koncentrálnia, mely felismerés nélkül valószínűleg a szeminárium sem jött volna létre. A „faluszeminárium atyja”, Újszászy Kálmán 1931-től vezette az önképzőkört, 1936-tól a (szintén úttörő jellegű) pataki népfőiskola egyik irányítójaként ténykedett, 1944–1946 között pedig a főiskola rektora volt. A professzor az ötvenes évekbeli államosítás után is kitarzott Sárospatak mellett, gyűjteményi igazgatóként és főkönyvtárosként folytatva munkásságát, sőt, még megélhette a Teológia 1992-es újraindítását is (a szemináriumról részletesen lásd: *Bartha*, 2013b).

A szeminárium igen tekintélyes méretű dolgozatanyaga (Faluszemináriumi Kéziratok) a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában található. Mindazonáltal a dobozok nemcsak a faluszeminaristák írásait tartalmazzák, hanem a hozzájuk lazábban-szorosabban kapcsolódó cserkészársak, végzett lelkészek, tanárok, vagy éppen teljesen kívülálló egyének megküldött munkáit is. A vándorkönyvtár(ak) bemutatásánál az itt található dokumentumok mellett Újszászy Eszter *Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához* című, 1965-ös, széleskörű forrásfeldolgozás alapján készült dolgozatát is felhasználtam.⁹

A faluszeminárium vándorkönyvtára

A szeminárium legállandóbb szociális falumunkája a téli vándorkönyvtár-akció volt. Ez negyven kötet ládában való kiküldését jelentette a Sárospatak környéki falvakba és pusztákba. A kölcsönzés rendjét mindenhol kezelők felügyelték – általában a lelkész, a tanító vagy egy népfőiskolás (a sárospataki népfőiskoláról lásd: *Jakab és Varga*, 1986) –, akik nemcsak a kölcsönzést regisztrálták, de a kölcsönző adatait is felvették. Az első könyvtár 1936 őszén indult el Nagyrosvágyra azzal a céllal, hogy egyrészt felderítsék „a nép” kultúrigényét (illetve az olvasók körét), másrészt hogy igyekezzenek alakítani is

az ízlést, mindenekelőtt a gombamód terjedő ponyvairodalom ellenében propagálva a jól olvashatónak minősített, mégis értékes műveket. A fő szempont tehát az olvasmányosság, ám emellett műfaji prioritás is létezett, vagyis a versek és a mesék mellett a regény elsőbbsége. Előny volt, ha az olvasók (tehát a parasztság) életét, gondjait, mindennapjait örökítette meg a mű, lehetőleg a „saját nyelvükön”, és a történetnél előnynek tekintették a „tájjellegét”. A visszajelzések szerint azonban a falusiak egyrészt nemigen ragaszkodtak saját bajaik „vizontolvasásához”, másrészt olyan kötetek is ládába kerültek (Szabó Dezső művei például), melyeket bajosan lehetne könnyen olvashatónak minősíteni.

1938-ban mindenesetre már két láda keringett a környék falvain/tanyáin, majd 1939-ben a kezdeményezést felkarolta a Faluszövetség is, megküldve a patakiak számára egy százkötetes vándorkönyvtárat. 1941-ben már ötládányi könyve volt a szemináriumnak – azonban mindössze három ládával, így egyszerre csak három helyen lehetett kint a gyűjtemény. Ezt a problémát is sikerült hamarosan orvosolni, sőt 1942-re már hat könyvtárról tudunk. A háború idején mind a hat kint volt szolgálatban, így összességében szerencsésnek mondható, hogy mindössze egy könyvtár veszett el a zavaros időkben. 1945 után is folytatódott a kultúrmisszió, a kiviteli naplók számadatai és a kezelők bejegyzései nagy népszerűségről tanúskodnak. Ennek megfelelően 1948-ra nyolc, 1949 végére pedig kilenc láda járt körbe a vidéken.

A számadatoknál jóval izgalmasabb kérdésnek tűnik a ládák tartalma, tekintve, hogy e tizenhárom év alatt kormányok, rendszerek és hozzájuk tartozó korszellemek változtak, megannyi írott nyomot hagyva maguk után. Ami szembeötlő, hogy míg az első három könyvtár inkább szórakoztató jellegű volt Mórával, Tömörkénnyel és Gárdonyival, addig a negyediktől már nemcsak a könyvek megszerettetésére törekedtek a szeminaristák, hanem igyekezvén az olvasók ismereteit bővíteni, a kor kérdéseiben való tájékozottságot is szolgálni akarták – többek között Boldizsár Iván, Erdei Ferenc vagy (a történész) Szabó István műveivel. A rendszer ellenzékének tekinthető népi írók munkái is helyet kaptak tehát a ládákban, ami esetenként konfliktushelyzetet eredményezhetett az egyházi vezetéssel. Alighanem egy ilyen konfliktusról számolt be az egyik, Újszászy Kálmánnak címzett (anonim) levél: „Kiss Ernő esperes úr volt szíves figyelmeztetni arra, hogy a semjéni ifjúsági egyesületnél erre a télre letétben lévő vándorkönyvtárunkba olyan könyvek is becsúsztak, amelyek felkeltették a kedves Nagytiszteletű Úr jogos aggodalmát. Mély tisztelettel kérem, szíveskedjék a könyvtárból azokat a könyveket kivonni, amelyek ellen kifogás merült fel. Talán a legjobb lenne, ha ezeket a könyveket szíves volna magánál tartani a kedves Nagytiszteletű Úr, amíg a könyvtár Semjében van.”¹⁰

A tartalmat illetően megállapítható, hogy politikai fordulatoktól szinte függetlenül, körülbelül 1942-re tehető a változás, a kortárs népi írók térnyerése. A hatodik könyvtár összeállítása ráadásul már közvélemény-kutatás után történt; figyelemreméltó, hogy az olvasók a Nobel-díjas finn Sillanpää és József Attila műveit is a ládákba követelték.¹¹ A negyvenötös cezúra csak felerősíti a tendenciát – néhány nemzetközi alkotás (Giono, Szolovjov) bevétele mellett –, ami a népi mozgalom már említett, rendszereken átívelő népszerűségét látszik igazolni. A sárospataki vándorkönyvtárakban 1945 után békésen megfér egymás mellett Tersánszky Józsi Jenő, Szabó Dezső és Sztálin „generalisszimusz”, noha a kurrens szakirodalom szerint a könyvtárak 1948 után csak központilag meghatározott könyvvállománnyal rendelkezettek, és a többi kulturális intézményhez hasonlóan ki kellett vegyék részüket a propaganda- és az aktuális agitációs feladatokból is (Halász, 2013).

Mivel sok könyvtárkezelő lelkes volt levelezésben Patakkal, tudjuk, hogy a könyvtárakat elsősorban fiatal férfiak használták, mégpedig igen lelkesen (a kiviteli naplók szerint a kölcsönzők átlagéletkora 28 év volt).¹² A könyves ládát a legtöbb helyen a helyi ifjúsági egyesületeknél helyezték el, így nem meglepő, hogy a kimutatások szerint

ők voltak a leglelkesebb olvasók. Szintén a kiviteli naplókából tudható, hogy elsősorban a rövidebb novellákat, a történelmi regényeket forgatták; szerzők szerint elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Nyíró s a helyinek tekinthető Komáromi János munkáit. Az egyébként is magas használati mutatók azonban önmagukban nem mérvadóak, mivel gyakorta körbejártak a szomszédok, rokonok kezén a könyvek, sőt a tanyasiak között még ekkor is nagyszámú (jobbára idősebb) analfabéták több helyen felolvastattak maguknak. Az olvasmányélményekről, a megszerzett, megértett tudásról sajnos kevesebbet tudunk. E téren óvatosságra intenek a mentalitástörténet eredményei, hiszen azok a maguk esetlegességében is jól érzékeltetik, miképpen gyarapodott (torzult?) egy friuli molnár vagy egy kiskunhalasi gazdaember világképe némi magaskultúra becseppentésével (lásd: *Ginzburg*, 1991; *Romsics*, 2009).

A patakiak kísérlete sem nélkülözte az ellentmondásokat, s a lelkesedés gyakorta inkább csak gátlásos sóvárgásban öltött testet. Ahogyan Jánosi Ferenc volt faluszeminarista¹³, későbbi élvonalbeli kommunista politikus (ekkor épp vajdácskai lelkész)¹⁴ fogalmazott 1943-ban: „Úgy éreztem, hogy valami sajátságos szégyenérzet visszatartja őket attól, hogy személyesen jöjjenek el könyvért és beszéljenek a könyv tartalmáról. Úgy érzik [...], hogy a világ rendekre van osztva, s egyik rendnek kötelessége, vagy lehetősége, hogy könyvekkel foglalkozzék, a másiké pedig, hogy látástól vakulásig dolgozzék, s minden »határátlépés« a két rend között igen sok lelki gátlásba ütközik.”¹⁵ A későbbi miniszterhelyettes beszámolója alapján (is) úgy tűnik, a kulturális javakhoz való hozzáférést hasonló aszimmetria jellemezte, mint amit „a nép” máshol is tapasztalhatott. A *Puszták népében* olvasható rítus, a cselédszerződés meghosszabbításának forgatókönyve („gatyaremegetés napja”) például e kulturális aszimmetria jogszokásbeli kodifikációja.¹⁶ Jánosi (és mások) beszámolója alapján úgy tűnik, mintha – Walter J. Ong felosztásával¹⁷ élve – a másodlagos szóbeliség hajnalán (vagyis a két világháború közt) a paraszti társadalom némiképp az (írásbeliség előtti) elsődleges szóbeliség korában élt volna, küzdve-birkózva az „írásbeliség démonaival”. Azt is láthatjuk, a nyelv „határátlépés” gátló limitikus szerkezetként¹⁸ is működhet egy társadalomban, amennyiben egyes elemei érthetetlenek, dekódolhatatlanok más rétegek számára.

Noha köztudott, hogy az analfabetizmus – leginkább Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri tevékenységének köszönhetően – mintegy felére (országos átlagban 7 százalékra) csökkent a korszakban (*Gyáni és Kövér*, 2003, 218. o.), mindez nem feltételezi az írásbeliség gócpontjaitól, vagyis a várostól földrajzilag elzárt parasztemberek otthonosságát az írásbeliség különböző szinterein. Ahogyan a szociográfus Szabó Zoltán (1986, 27. o.) érzékeltette a „nadrágszíjparcellák” adminisztrációja kapcsán: „kalapját kezébe gyűrve jelenik meg a »birtokos« a jegyzői irodában egy másik falubelivel, rettegve hallgatja a jegyző által felolvasott érthetetlen szerződési szöveget, az írástól való iszonyodással és félelemmel írja alá az eléje tolt papírost.” Bár a hivatalos nyelvhasználat csupán bizonyos alkalmakra (például: iskola, hivatal, ünnepek) szorítkozott, éppen ezeken az alkalmakon kellett volna az állampolgároknak megismerkedni az államuk által reprezentált ideológiai tartalmakkal, így például a sokat hivatkozott „keresztény-nemzeti” eszmével is. Ennek korlátait érzékelteti az alábbi példa a harmincas évek egy másik úttörő szociográfijából: „Julika hazaérkezik. Leül az udvarra, kinyitja a könyvet. Olvasókönyv. Jézus eltemetése következik. Ezt az egyetlen kis történetet nyüvi már napok óta. Ismeretlen előtte a mód, hogy amit elolvasott, ezt nyugodtan, dermesztő félelem nélkül próbálja megérteni s a saját szavaival elmondani. Úgy tudja, hogy szóról szóra kell mondania azt, ami a könyvben áll.” (*Nagy*, 1999, 103. o.)

Julikának és Szabó parasztjának nyelven (szövegen) keresztüli találkozása a falusiaknak szánt magas kultúrával a kulturális erőszak példája, hiszen annak „pregnans megnyilvánulása a nyelvtől, az anyanyelvtől való megfosztás, amely egy a strukturális erőszak tudatosítására hivatott nyelvi kódrendszer átvételének és napi használatának a

kényszerében kulminál.” (Gyáni, 2007, 46. o.; lásd még: Galtung, é. n. és Ö. Kovács, 2008, 103. o.) A Horthy-rendszerrel igen kritikus (a marxizmussal szimpatizáló) szociográfus szavaival: „az urak” mintha igyekeznének „a tehetetlenség és szégyen érzéseit rábilincselni az egyszerű elmékre” (Nagy, 1999, 87–88. o.). Paul Ricoeur (1998, 129. o.) idevágó megállapítása szerint „a jogrend, amely a társadalom testének formát ad, egyben hatalom is, ellenállhatatlan erőszak, amely befurakszik a privát erőszak terébe, s az érték és a tisztelet nyelvét beszéli”. Másrésztől viszont a szavak bele is vannak szövődve a hatalomba, hiszen a hatalom külső jelei főként verbálisak (Lasswell, 2000a, 26. o.). Harold D. Lasswell (2000b, 70. o.) másutt rámutat, hogy a nem demokratikus (szellemiségű) elitiek „azzal az igénnyel lépnek fel, hogy ők fensőbbiséget alkotnak, távolságot tartanak saját »magasságuk« és a tömegek között. A szimbólumok és a jelek azt hivatottak kifejezni, hogy milyen »messze« és »fent« vannak. Így az önkényuralom stílusa alapvetően a kontraszt hatás felkeltésén alapul. »Utasításokat« adnak ki és az »engedelmesség« kötelező.” Megjegyzendő, hogy bár Lasswell önkényuralomról beszél, példáiin keresztül érzékelhető, hogy tétele az autoritatív jellegű, korlátozott parlamentarizmus alapján működő államokra – így a Horthy-kori Magyarországra (Romsics, é. n.) – is érvényes.

Változó keretek – állandósuló problémák

Ennyi súlyos vád után végezetül érdemes (csupán kitekintésszerűen) megvizsgálni, mennyiben demokratizálódott a kulturális javak eloszlása 1945 után. Úgy tűnik, nem sokban. Az ígéretesen induló „fényes szeleket” hamar borúsabb idők követték, ahol a „haladó erők” ugyanazzal a paternalista szemlélettel – és nyers erőszakkal – terelték be a termelőszövetkezetekbe a paraszti csoportokat, mint ami az 1945 előtti „reakciós elitet” jellemezte (Ö. Kovács, 2012). Témánkat illetően rendelkezésünkre áll a honi olvasásszociológia egyik alampunkája, Ughy Jenő (1965) *Ezer falusi lakos és a könyv* című, az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja által megjelentetett – tehát hivatalos – kutatása. Az öt falura kiterjedő felmérés már csak „utóparaszti” falusi csoportokat találhatott (35 százalék), akiket a szerző némi mérlegelés után parasztként regisztrált. Szomorú mérlege szerint „közművelődési könyvtárügyünk újjászületése” (a tanácsai, szakszervezeti könyvtárak országos hálózattá fejlesztése) ellenére „a parasztság 31%-a saját állítása szerint sem olvas sohasem könyvet” és „közel 70%-a él olyan család kötelékében, ahol egyáltalán nincs könyv, vagy csak egy-két kötet található.” Érzékelhetően a szerző is megdöbben e „sivár képen” (Ughy, 1965, 7., 24., 28., 51. o.).¹⁹ Ami pedig a vándorkönyvtári kísérlet(ek)et illeti, a jelenség – mint láthattuk – egyrészt „a nép” gyámoltalan, ám létező olvasási, művelődési igényét mutatja, másrészt a kulturális javak demokratizálása iránt kevés fogékonyságot mutató mindenkori hatalmi struktúra felelősségét érinti.²⁰

Jegyzetek

* A tanulmány eredeti formájában a *Kommentár* című folyóirat 2013/6. számában jelent meg.

¹ Noha Márai Sándor (2013, 21–22. o.) nemrég kiadott kötetében arról értekezik, hogy a (nagy)birtoikos osztály nem zárta ki „egyetlen fiát sem a művelődési lehetőségekből” („ez a vád hazugság”) és a munkások és parasztok gyermekei „nagyon sok esetben” továbbtanulhattak, a statisztikai adatok ennek ellentmondanak. 1930-as adatok szerint a közszolgálati és

szabadfoglalkozású értelmiségi keresők nem egészen 3 százaléka jött az agrárszegénységből (Gyáni és Kövér, 2003, 335. o.).

² Átányon például 1878-ra már alig volt analfabéta, a két világháború között pedig frakcióharcokkal terhelt Olvasókör, Olvasókörből kiváló Gazdakör is működött számos más egyesület és szövetkezet mellett (Fél és Hofer, 2010, 286., 328–332. o.). A források kritikai kezelésére figyelmeztet, hogy egy 1925-ös, hivatalos

felmérés semmilyen kulturális egyesületről nem tud(ósít): Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, Közigazgatási tájékoztató lap: Átány. (St. 1164.) Noha hasonló községbeli szociális törésről számol be például Márkus István (1979, 39. o.) és Püski Sándor is (Huszár, 2005, 257. o.).

³ Gunst maga is óvatosan fogalmaz, kutatásait reprezentatív olvasásszociológiai felmérés nem segítette. Zemplén vármegyében mindenesetre 1939-ben 47 községben összesen 8694 kötetből álló „népkönyvtárról” tudunk, „ezen kívül 8 község részére a földművelésügyi miniszter mezőgazdasági szakkönyvtárat adott” (Orbán, 1970, 156. o.).

⁴ Az eléggé „vonalas” írás még a ’vándorkönyvtár’ kifejezést is a munkásmozgalomtól eredezteti (Varga, 1968, 314. o.).

⁵ A két világháború közötti magyar kalendárium szerepéhez a paraszti mentalitás változásában lásd: Kovács I., 2011, 437–447. o. A kalendáriumok kultúrtörténetéhez: Kovács I., 1989.

⁶ Az országos akció következtében „1930/31-re az egy tanteremre jutó átlagos tanulósám 60-ról 40-re csökkent, egy tanítóra már csak 47 tanító jutott a nyolcvannal szemben” (Kührner, 2010, 18. o.).

⁷ Állítása szerint ebben segítségére lett volna a szociálisan érzékeny főszolgabíró, későbbi kassai polgármester, aki emellett vállalta, hogy minden faluban bevezetőt mond Kodolányi János *Földindulás* című drámájához. Ez az információ azért tűnik érdekesnek, mert a *Földindulás* az ormánsági egyke kapcsán igencsak negatív színben tűntette fel a sváb gazdák földvásárlásait, ami az ország világháború alatti (hivatalos) külpolitikai orientációját figyelembe véve inkább kényes, mintsem megbolygatandó kérdés volt (egy főszolgabírótól). Még érdekesebb adalék, hogy az 1949-es szövegben vélhetően szándékosan nem nevesített, szociálisan érzékeny főszolgabíró minden bizonnyal az a Fazekas József volt, aki 1944. október 17-én vette át Kassa irányítását, statáriumot hirdetve a városban. A főszolgabíró Fazekashoz (épp egy jótékonykodás kapcsán): Magyar Országos Levéltár K 428. MTI. „Könymatos”. Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1943. június 13. 13. o. Kassai kinevezéséhez: *Potemra*, 1986, 299. o. Kassa nyilas uralom alatti napjaihoz: *Szabó*, 2000, 147–160. o.

⁸ Két vélemény a szemináriumról: A sárospataki faluszeminárium „jelentősége túlmutatott a helyi akciókon és a 30-as évek egyik legfontosabb falukutató műhelyének nevezhető” (Torkos, 1989, 92. o.). „Ez a falukutató mozgalom – mely az országban elsők között bontakozott ki és másoknak, sokaknak példaképpül szolgált – hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze”, mindamelllett, hogy alapvető pedagógiai célját is betöltötte (Benda, 1996, 49. o.).

⁹ Újszászy Eszter (1965): *Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához*. Sárospatak. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Adattár. Faluszemináriumi kéz-

iratok (továbbiakban: SRKTGY Adattár. Fsz. kt.), 410. o.

¹⁰ SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2768.

¹¹ Néhány népszerű szerző: Tamási Áron, Szabó Pál, Bibó Lajos, Jean Giono, Frans Eemil Sillanpää, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály, Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Petőfi Sándor, Gaál Mózes, Ferenczy László, Makkai Sándor, Kós Károly (Újszászy, i. m., 410. o.).

¹² Részlet egy faluszemináriumi körlevélből: „Úgy halljuk, a könyvek állandóan kézben forogtak. Rendszerint egy-egy könyvosztás után egy sem maradt a könyvtárban. A napokban fogják hazaküldeni. Reméljük, olyan állapotban, hogy még néhány magyar falvunk kiszolgálására elegendő lesz.” (1936/137) Idézi: Újszászy, i. m., 410. o.

¹³ A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 1874–1881.

¹⁴ Jánosi Ferenc (1916–1968): református lelkész, tanár, miniszterhelyettes, levéltáros. Sárospatakon szerzett református lelkészi oklevelet. A debreceni tudományegyetemen magyar–latin–görög szakos tanárként végzett (1941), magyar irodalomból doktorált, majd a sárospataki gimnázium tanára lett. Katonai szolgálatra hívták be (1943), tábori lelkész főhadnagyként szovjet hadifogságba esett, ahol propagandamunkára jelentkezett. Feleségül vette Nagy Imre lányát. A debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány Honvédelmi Minisztériumának osztályvezetője, később a népművelési miniszter első helyettese (1951–1954), a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára (1954–1955), a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója (1955–1957). Az 1956-os forradalom és szabadságharc után letartóztatták és a Nagy Imre-perben elítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult és levéltárosként helyezkedett el (*Magyar Életrajzi Lexikon*)

¹⁵ Újszászy, i. m., 410. o.

¹⁶ „Az állandó csend, melyet először rituális mondatával a cseléd tör meg, majd az intézőség, ha a döntés pozitív, a cselédség függő helyzetének tökéletes kifejeződése. Abban, hogy a »hatalom« csak az alázasatos kérdés után reagál, és ez a reakció is általában negatív, a számonkérés hangja, tetten érhető a kiszolgáltatottság érzetetének kifejezett célja, mely segít az alárendeltség és függőség érzetének további megerősítésében. Ellenben, ha a hatalom még szóra sem méltatja a cselédet, csak átadja a cselédkönyvet, és így nem töri meg a csendet, akkor a csend fenntartása szintén a túlhatalmi pozíció jelzésére szolgál, továbbá a megalázás egyik legjobb eszköze, hiszen még szóra sem méltatják a nem jól dolgozó munkást. Mondani sem kell, hogy mindez az uradalom kiemelt hatalmi pozícióját és a cselédek feletti omnipotenciáját erősíti – pontosan, ahogy azt a birtokosok vagy a bérlők elképzelik.” (Fekete, 2012, 204. o.)

¹⁷ A kérdéskörhöz és Ong magyarul hozzáférhető munkáihoz: *Nyíri és Szécsi*, 1998; *Ong*, 2010.

¹⁸ Emil W. Mühlmann kifejezését idézi és magyarázza: Assmann, 2008, 265. o. A limitikus szerkezetet „maga az ember alkotja meg, amikor »határjelek« hordozójává válik. A határt jelölhetik tetovált minták, testfestések [...], egyszóval a kultúra, mint tárgyi tulajdon, további hagyományok, mítoszok, stb.” Ekképp a könyv mint a nyelv tárgyasult kultúrahordozója is ide veendő.

¹⁹ A Bácsa, Bácsalmás, Bátor, Dáka, Nyírmeggyes községek kiterjedő felmérés szerint a (poszt)paraszti csoportok legszívesebben a klasszikus magyar

szépirodalmat forgatták. Kiemelkedő az *Egri csillagok* olvasottsága (Ughy, 1965, 48., 56. o.).

²⁰ A patakiak azt akarták orvosolni, amit *A tardi helyzet* szerzője (Szabó, 1986, 133. o.) így foglalt össze: „Általában, kicsi nehézségeken és apró kellemtelenségeken csúszik el a könyv ügye Tardon, apró hanyagságokon és lustaságokon, mint nem fontos, mint mellékes, külön munkát adó valami. Irányított olvasásról nem is beszélhetünk, arról, hogy valaki gondoljon azzal, hogy egymásután olyan könyveket adjon a tardiak kezébe, melyek valamerre nevelik és tanítják őket.”

Irodalomjegyzék

- Assmann, J. (2008): Idegenség az ókori Egyiptomban. In: uő: *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Atlantisz, Budapest.
- Balogh István (1973): *A parasztság művelődése a két világháború között*. Akadémiai, Budapest.
- Bartha Ákos (2013a): A földkérdés mentén: Népiek és konzervatívok a két világháború közti Magyarországon. *Kommentár*, 3. sz. 48–59.
- Bartha Ákos (2013b): *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Hernád, Sárospatak.
- Benda Kálmán (1996): Újszászy Kálmán köszöntése. In: Balassa Iván, Kováts Dániel és Szentimrei Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Sárospatak-Budapest.
- Bene Lajos (1925): *A magyar falu társadalma*. Budapest. 1925.
- Erdei Ferenc (1974): *Magyar falu*. Akadémiai, Budapest 1974.
- Fekete Balázs (2012): Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon. In: H. Szilágyi István, Cserne Péter és Fekete Balázs (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások. Egyetemi jegyzet*. Szent István Társulat, Budapest.
- Fél Edit és Hofer Tamás (2010): „Mi, korrekt parasztok...” : *hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.
- Galtung, J. (é. n.): *Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence*.
- Ginzburg, C. (1991): *A sajt és a kukacok*, Európa, Budapest.
- Gunst Péter (1987): *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA TTI, Budapest.
- Gyáni Gábor (2007): A látható és a láthatatlan erőszak. *Pannonhalmi Szemle*, 1. sz.
- Gyáni Gábor (2013): *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Pozsony.
- Gyáni Gábor és Kövér György (2003): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- Halász Csilla (2013): *A nép művelése: agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. MNL PML, Budapest.
- Huszár Tibor (2005): *Találkozások: beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Corvina, Budapest.
- Jakab Sándor és Varga Csaba (1986): *A Sárospataki Népfőiskola: 1936–1986*. Országos Közművelődési Központ – Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.
- Kovács Imre (2003): *A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban*. Politikatudományi Szemle 3. sz. 41–65.
- Kovács I. Gábor (1989): *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Akadémiai, Budapest.
- Kovács I. Gábor (2011): *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest.
- Kührner Éva (2010): *Iskola és egészség: Az iskolaegészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére*. Örökségünk, Nyíregyháza.
- Lapis József (2009): Enyhe mámor. A legújabb líra kihívásai az ezredforduló után. *Alföld*, 12. sz.
- Lasswell, H. D. (2000a): A hatalom nyelve. In: Szabó Márton, Kiss Balázs és Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest.
- Lasswell, H. D. (2000b): A politikai nyelv stílusa. In: Szabó Márton, Kiss Balázs és Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest.

- Majtényi György (2005): *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat–MOL, Budapest.
- Márai Sándor (2013): *Hallgatni akartam.* Helikon, Budapest.
- Márkus István (1979): *Nagykőrös.* Szépirodalmi, Budapest.
- N. Kovács Tímea (2007): *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról.* Csokonai, Debrecen.
- Nagy Lajos (1999): *Kiskunhalom.* Osiris, Budapest.
- Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor (1998): *Írásbeliség és szóbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Áron, Budapest.
- Ong, W. J. (2010): *Szóbeliség és írásbeliség: a szó technológizálása.* Gondolat, Budapest.
- Orbán Sándor (1970): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára.* Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Miskolc.
- Ö. Kovács József (2008): *Az erőszak történelmi értelmezéséről.* *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio philosophica. Tomus XIII. Fasciculus 1.*
- Ö. Kovács József (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965.* Korall, Budapest.
- Papp István (2008): *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elítélési kísérlet? Napvilág, Budapest.*
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990.* Jaffa.
- Potemra, M. (1986): *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945: Tematická bibliografia I.* Košice.
- Ricœur, P. (1998): Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve.* Józsefvég Műhely, Budapest.
- Romsics Ignác (2009, szerk.): *Csonka Mihály élete és világgépe.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác (é. n.): A Horthy-rendszer jellegéről. Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus. *RubicOnline.*
- Szabó Lajos (2000): *Utolsó szalmaszál.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Kazinczy Ferenc Társaság, Budapest.
- Szabó Sándor (1980): *Dorkó tanya település- és társadalomstruktúrájának változásai.* Borsodi Szemle, 2. sz.
- Szabó Zoltán (1986): A tardi helyzet. In: uő: *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság.* Akadémiai–Kossuth–Magvető, Budapest.
- Torkos Veronika (1989): A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között. *Társadalomismeret*, 3. sz.
- Ughy Jenő (1965): *Ezer falusi lakos és a könyv.* OSZK KTMK.
- Ujváry Gábor (2009): Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány.* Osiris, Budapest. 377–413.
- Valuch Tibor (2003): A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 1. sz. 3–31.
- Varga Sándor (1968): A Szabad Szó című hetilap könyves-akciói 1939–1943. *Magyar Könyvszemle*, 4. sz. 305–320.
- Weis István (1931): *A magyar falu.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.